

KAPPADOKİA'DA BİZANS DÖNEMİNE AİT HAÇ PLANLI İKİ KİLİSE

M. Sacit Pekak*

ÖZET

Bizans dini mimarisinde pek çok plan şeması uygulanmıştır. Haçın Hıristiyan inancındaki sembolik anlamı ve önemi nedeniyle, haç formunda inşa edilen yapılar erken dönemlerden itibaren Hıristiyan mimarisinde uygulanmıştır.

Kilise, martirion ve baptisterion gibi farklı işlevlerde inşa edilen haç planlı yapılar, 'serbest haç' 'kapalı Yunan haçı' olarak başlıca iki ana grup ve farklı alt gruplarda ele alınmaktadır. Serbest haç planlı yapılar Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren farklı işlevlerde ve coğrafyalarda uygulanmaya başlanmıştır. Plan tipinin kökeni ve ilk örnekleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.

İkonaklasmus döneminin bitiminden, yani orta Bizans döneminden (843-1204) itibaren Bizans kilise mimarisinde uygulanan en yaygın tip 'kapalı Yunan haçı' planıdır. Bu plan şemasının da kökeni, ilk örnekleri ve çeşitlemeleri hakkında değişik görüşler öne sürülmektedir.

Bizans imparatorluğunun önemli bölgelerinden biri olan Kappadokia Thema'sındaki, biri serbest haç (Niğde Kitreli Kilise), diğeri kapalı Yunan haçı (Niğde, Bor, Yeşilyurt) planlı, yayınlarda bulunmayan iki kilise aşağıdaki yazının konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Niğde, Kitreli, Yeşilyurt, Bizans, erbest haç, kapalı Yunan haçı, kilise.

ABSTRACT

Byzantine religious edifices were built on several different plan types. The symbolic meanings and importance put on the cross in Christian faith catered the popularity of cross shape plans from very early on.

Two main plan types were employed in the buildings with varying functions such as church, martyrion and baptistery: 'free-standing cross plan' and 'Greek cross in square'. From the very early on, the buildings with 'free-standing cross plan' had been erected in differing regions of Byzantium. Scholars came up with varying suggestions on the origins and first examples of this plan.

After the end of Iconoclasm, or the beginning of middle Byzantine period (843-1204), the most widely employed plan type in Byzantine church architecture was

M. Sacit Pekak

'Greek cross in square'. The origins, first examples and variations of this type have also been discussed among the scholars of the field.

Two unpublished churches with these two plan types in Thema of Cappadocia, an important region of the Byzantine Empire, will be examined in this paper: The free-standing cross plan church, in Kitreli, Niğde, and the Greek cross in square plan church, in Yeşilyurt, Bor, Niğde.

Key words: Niğde, Kitreli, Yeşilyurt, Byzantium, Free-standing cross plan, Greek cross in square, church.

Bizans dini mimarisinde uygulanan plan şemalarından biri haç planlı kiliselerdir. Hıristiyanlarca sembolik anlam taşıyan 'haç' formu ile vurgulanan bu türe giren yapılar, pek çok alt grupta ele alınsa da temel olarak 'serbest haç ve 'kapalı Yunan haçı' kiliseler olarak başlıca iki alt başlıkta toparlanabilir. Serbet haç planlı kiliseler Hıristiyan mimarisinin başlangıcından itibaren; kapalı Yunan haçı planlı yapılar ise orta Bizans döneminden itibaren uygulanan plan şemalarıdır.

Aşağıda, Kappadokia bölgesinde tespit ettiğimiz ve bugüne dek yayınlanmamış her iki şemadan birer kagir kilise tanıtılacaktır¹.

Serbest Haç Planı

Bizans dini mimarisinin, erken dönemlerinden itibaren yaygın olarak kullanılan plan tiplerinden biri de serbest haç planlı yapılar olmuştur. Genel olarak, kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı merkez bir birim ile bu birimin dik eksenlerindeki haç kollarından oluşan bu plan tipinin kökeni ve çeşitlemeleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. J. Strzygowski, W. Ramsay ve G. Bell, J. G. Davies gibi araştırmacılar plan tipinin kökenini Hellenistik Doğu'da, Sidon, Palmyra ve İskenderiye'deki katakomplardaki haç planlı mezar odalarında aramaktadırlar (Strzygowski, 1903, s. 135; Ramsay ve Bell, 1909, s. 344-345; Davies, 1952, s. 73-76). Haç planının mezar odalarında benimsenmesinin sembolik anlamlar taşıdığını belirten araştırmacılar, Hıristiyanlıkta, insan bedeninin yeniden dirileceği günü Kutsal Haç'ın koruyuculuğu altında bekleme isteği inancının etkili olduğu görüşü üzerinde durmaktadırlar (Ramsay ve Bell, 1909, s. 345-346; Davies, 1952, s. 74-75; Stanzl, 1979, s. 56). Hıristiyan inancının serbest bırakılmasından sonra, yani 4. yüzyıldan itibaren serbest haç planı, dini yapılarda ve özellikle gömü ile ilgili martiryon, anı ve ziyaret yapılarında sıkça uygulanmaya başlanmıştır. 380'lerde Nyssalı Grerorios'un, İkonion (Konya) Piskoposu

---

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. sacit@hacettepe.edu.tr.

¹ Bölgedeki kayaya oyma yapılar bu yazıda ele alınmayacaktır. Kayaya oyma kiliseler ve resim programları için ayrıca bkz. Restle 1967 ; Restle, 1978. Ötügen 1987; Ötügen, 1990. Bölgedeki duvar resimleri hakkında son yıllarda hazırlanan iki doktora tezi bulunmaktadır Bkz. Peker, 2008; Coşkun 2009.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Amphilokhios yazdığı bir mektupta, inşa edilecek bir martiryonla ilgili olarak binanın 'bir haça benzemesi' hakkındaki görüşlerini belirtmektedir (Mango, 1986, s. 15-16). Anlaşılan o ki, Hıristiyanlık için sembolik bir anlam taşıyan haç, dini mimaride erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanan bir plan şeması olmuştur. Bu anlam, Milano'daki 380 yılına tarihlendirilen Kutsal Havariler kilisesinin kitabesine de yansımıştır (Hamilton, 1956, s. 55).

Bizans mimarisinde serbest haç planlı ilk yapı olarak genellikle İstanbul'daki Kutsal Havariler kilisesi kabul edilmektedir (Krautheimer, 1986, s. 51-52; Kostof, 1972, s. 106, Stanzl, 1972, s. 47-49). İlk inşasının İmparator Konstantinos (306-337) veya oğlu Konstantios (337-361) döneminde gerçekleştirildiği düşünülen kilise, geniş bir avlunun ortasında yer almaktaydı. Avlunun kenarlarında toplantı salonları, hamamlar ve çeşmeler bulunuyordu. Kilise haç planlı idi ve bazı araştırmacılara göre batı kolu diğerlerinden daha uzundu. Kilisenin Bu ilk yapısı İmparator Iustinianus döneminde (527-565), yine serbest haç planı ile yeniden inşa edilmiştir. Prokopios, bu ikinci yapı hakkında oldukça ayrıntılı sayılabilecek bilgiler vermektedir (1994, s. 29-30). Prokopius, kilisenin ilk yapımının imparator Konstantios tarafından 'Havarilerin şanını adını onurlandırmak için' ve aynı zamanda hem kendisi hem de kendisinden sonra gelecek imparatorlar ve eşlerinin de kiliseye gömülmesi için bir buyruk çıkardığını belirtmektedir. Kilisede babası Konstantius'un da mezarının bulunduğunu, ikinci yapının inşası sırasındaki kazılar sırasında, tahta üç tabutta, üzerinde isimleri yazılı olan Havariler Andreas, Lukas ve Timotheos'un bedenlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Bu bilgilerden anlaşılan, her ne kadar Kutsal Havariler kilisesinin inşasına hangi tarihte başlandığı bilinmese de, İmparator Konstantius döneminde, kilisede İmparator Konstantinos ve üç havarinin iskeletleri bulunmaktadır ve bu yönüyle de haç planlı yapı bir mezar yapısı olarak inşa edilmiştir. Kilisenin plan tipi daha sonraki yüzyıllarda inşa edilen pek çok başka yapıya örnek teşkil etmiş olmalıdır. 4. yüzyılda Antakya'da inşa edilen Aziz Babylas martiryonu serbest haç planlıdır. Merkezdeki kare planlı bölümün kuzeybatısında, Aziz Babylas ve olasılıkla 379-381 yılları arasında yapıyı inşa ettiren Piskopos Meletios'un mezarları gömülüdür (Downey, 1935, s. 45-48; Lassus, 1947, s. 123-126; Krautheimer 1986, s. 52). Önce, kare planlı bir vaftizhane olarak inşa edilen, sonra haç kollarının eklenmesiyle serbest haç planlı bir mezar yapısına dönüştürülen Filistin'deki 380'lere tarihlendirilen Aziz İakobus'un mezarı, Haçlı seferleri sırasındaki onarımına kadar hem Hıristiyanlar ve hem de Yahudiler tarafından ziyaret edilmiştir (Crowfoot, 1941, s. 89; Lassus, 1947, s. 126-128). 382 yılında Aziz Ambrosius tarafından temeli atılan Milano'daki Kutsal Havariler kilisesi, İstanbul Kutsal Havariler kilisesinden sonra, havarilere adanan ikinci kilisedir (Stanzl, 1979, s. 58). Aziz Ambrosius'un ölümünden on yıl kadar sonra, Aziz Nazarius'un rölikleri merkez bölüme gömülmüştür (Krautheimer, 1986, s. 57). Milano'da, Kutsal Havariler kilisesi gibi, batı kolu uzun haç planlı diğer bir yapı 397 yılında inşa edilen St. Simpliciano kilisesidir. Aslında transeptli bazilika plan tipine girmekle birlikte, dıştan haç planını yansıması açısından serbest haç planlı bir yapı olarak da ele alınabilecek

Efes'deki Aziz Ioannes kilisesi, 2. yüzyılda kare planlı, dört tarafı açık bir mezar yapısı olarak inşa edilmiş, 390-420 yılları arasında kare planlı martiryon merkez alınıp, dört tarafa doğru haç kolları eklenmesi ile, batı kolu uzun haç planlı bir yapıya dönüştürülmüştür; daha sonra büyük tahribatlar gören yapı 535-536 yılları arasında, İmparator Iustianus döneminde yeniden inşa edilmiştir. (Foss, 1979, s. 88). İmparator Arkadius (395-408) ve II. Theodosius (408-450) döneminde, Mısır'da Abu Mina'da yaptırılan Aziz Menas kilisesi 412 yılında tamamlanmıştır, bununla birlikte çevresindeki vaftizhane, hamam, bir bazilika ve manastıra ait diğer mekanların inşasına yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam edilmiştir (Krautheimer, 1986, s. 85) 464-465 yıllarında Filistin, Feressa'da inşa edilen Havariler ve Martirler kilisesi farklı plan özellikleri yansıtmasına rağmen serbest haç planlı yapılar içinde ele alınabilir (Crowfoot, 1941, s. 85). Kuzey Suriye'de Kal'at Sem'an'daki Yaşlı Simeon Stylites manastırı, hem serbest haç planının gelişimi ve manastır mimarisinde, hem de bir hac merkezi olarak önem taşımaktadır (Krautheimer, 1986, s. 111). Aziz'in inzivaya çekildiği hücrenin bulunduğu yerde yapılmaya edilen manastırın inşasına Aziz Simeon hayata iken başlanmış, 476-490 yılları arasında tamamlanmıştır (Butler, 1929, s. 97) 459 yılında ölen Aziz Simeon'un rölikleri Antakya'ya nakledilmesine karşın, sütun ve çevresindeki yapılar hacılar için kutsal bir yer olarak kabul edilmiştir. Ön örneğini Kal'at Sem'an'da gördüğümüz haç planlı manastır mimarisinin diğer bir örneği Anadolu'da, Antakya'dadır. Yine bir sütun azizi olan Genç Simeon Stylites tarafından 541 yılında yapılmaya başlanan manastır 562'de tamamlanmıştır (Djbadze, 1989).

Krautheimer ve Stanzl gibi araştırmacılar serbest haç planının uygulandığı ilk örnek olarak kabul edilen İstanbul Kutsal Havariler kilisesi ile daha sonra inşa edilen serbest haç planlı yapılar arasında bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Araştırmacılar, Konstantinos döneminde inşa edilen ve havarilerin röliklerinin bulunduğu bu kilisenin, daha sonra inşa edilen anı, mezar ve martiryonlar için bir ön örnek oluşturduğu görüşünde birleşmektedirler (Stanzl, 1979, s. 49; Krautheimer, 1986, s. 46). Krautheimer, plan açısından İstanbul Kutsal Havariler kilisesinin yeni bir gelişime işaret ettiğini, bu yapıda uygulanan planın, kilisenin merkezine sayıyla yöneliş için uygun olduğunu öne sürmektedir (Krautheimer, 1986, s. 46-47). Stanzl'ın üzerinde durduğu diğer bir nokta, serbest haç planının temel çıkış noktası ve gelişim sürecidir (Stanzl, 1979, s. 47-60). Abu Mina, Aziz Menas kilisesi, Antakya Aziz Baylas martiyonu, Efes Aziz Yahya kilisesi, Geres, Havariler ve Martirler kilisesi gibi örnekler ele alındığında, bu yapıların merkezlerinde dörtlü anısal kapıların hakim olduğu ve yapıların gelişim süreçlerine bakıldığında, planın merkezdeki bölümün dik eksenlerde haç kolları ile dört tarafa genişletilmesi sonucu ortaya çıktığı izlenmektedir. Haç kollarının eklenmesinin işlevsel amaçlar doğrultusunda olduğu düşünülebilir. Özellikle Efes Aziz Ioannes kilisesinde, kare planlı mezar yapılarında ayinlerin yapılmaya başlanması, yapıların cemaate ve ibadete açılması ile mevcut mekanın yetersiz kalması ve merkezdeki kare planlı mekanın genişletilmesi amacının öne çıktığı düşünülebilir. Böylece haç kollarının eklenmesi ile kapalı olan merkezi dört yöne doğru genişletme

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

amacı ortaya çıkmış olmaktadır (Stanzl, 1979, s. 49-50). Stanzl'ın üzerinde durduğu bir diğer nokta, haç planlı yapılarda, merz bölüm ile haç kollarının her biri öncelikle kendi içerisinde ve daha sonra bir bütün oluşturmasıdır. Bu da en gelişmiş şekli ile kendini Kal'at Sem'an'da görmektedir.

Erken Hıristiyanlık döneminde Doğu'da haç planı daima merkeze bağımlı, merkeze yönelen bir eğilim gösterirken, Batı'da merkezden bir 'dağılma' izlenmektedir (Stanzl, 1979, s. 57). Milano Kutsal Havariler kilisesi ve Ravenna Galla Placidia gibi örneklerde, Doğu'daki örneklerin aksine, merkez bölüm vurgulanmıştır. Merkez bölüm Batı'da, Doğu'daki önemini yitirmiş, serbest haç planı bir bütün olarak kendini ortaya koymuştur. Hıristiyan kültürünün Doğu ve Batı coğrafyalarındaki örnekleri arasında, yukarıda noktalarda bazı farklılıklar olmasının neden olarak Stanzl'ın üzerinde durduğu noktalardan biri Batı'da haçın sembolik öneminin daha baskın olduğu doğrultusundadır. Doğu'daki örneklerin merkeze yönelmiş, Batı'daki örneklerin merkezden dağılımın söz konusu olduğu kabul edildiğinde, serbest haç planlı yapılarda 'haç'ın sembolik anlamının Batı'da daha baskın olduğu sonucuna varılabilir. Ancak bu durum, haçın sembolik anlamının Doğu kiliselerinde önemsiz olduğu anlamına gelmez. Kuşkusuz Hıristiyan inancında kutsal ve önemli bir unsur olan haç Doğu'da da kutsaldır.

Serbest haç planlı yapılar, Hıristiyan dini mimarisinde, özellikle martiryon, anı, ziyaret ve mezar yapılarında sıklıkla uygulanan bir plan tipidir. Bu yapılar havarilerin kutsal kalıntılarının saklandığı yapılar (İstanbul Kutsal Havariler kilisesi) olabileceği gibi azizler veya bölgesel azizlerin mezar yapıları (Efes Aziz İoannes kilisesi, Antakya Aziz Babylas martironu) veya bölgesel azizlere adanan anı, ziyaret, hac yapıları (Kal'at Sem'an Aziz Simeon manastırı) olarak inşa edilmişlerdir. Stanzl ve Krautheimer gibi araştırmacılara göre İstanbul Kutsal Havariler kilisesinin yapımında imparator Konstantinos'un asıl amacı havarilere ibadet sayesinde mezarda düzenli olarak ayın yapılması idi. Böylece, havarilerin yüceltilmesinde pay edinilebilecekti. Konstantinos'un bu amacının kilisenin yapımı sırasında gizli tutulması ile yapı bir havariler tapınağı olarak ortaya çıkmıştı. Bitişine (?) kendisinin anıtsal mezar yapısının yapılmasıyla kilisenin karakteri değişmiş ve kilise imparator lahdinin bulunduğu kiliseden havariler martiryonuna dönüştü. Artık Roma Aziz Pietro kilisesinde olduğu gibi bu yapı da havariler martiryonunun yanı sıra düzenli olarak ibadetin yapıldığı bir kilise idi (Stanzl, 1979, s. 47). İşlevsel gelişim süreci bakımından İstanbul Kutsal Havariler kilisesine benzerlik gösteren diğer bir yapı Antakya Aziz Babylas martiryonudur. Önceleri Aziz'in röliklerini muhafaza amacıyla inşa edilen yapı zaman içerisinde, ek yapıların inşası ile düzenli ibadetin yapıldığı bir kiliseye dönüşmüştür. Bu da serbest haç planlı olarak inşa edilen martiryon ve mezar yapılarının zaman içerisinde çift işlev kazanarak ibadet yapılarına dönüştüğü doğrultusunda fikir veren örneklerdir. İbadet ve mezar yapısı işlevini yüklenen yapılar Hıristiyan mimarisinde, ilk yıllardan itibaren inşa edilmişti. Roma Aziz Pietro kilisesi gibi örnekler hem mezar hem de ibadet yapısı olma özelliklerini taşıyorlardı. İstanbul Kutsal

Havariler kilisesi ile başlayan gelişim süreci, diğer serbest haç planlı yapılar için de benzer özellikleri ortaya koymuştur (Krautheimer, 1986, s. 47).

Ancak buraya kadar ele alınan serbest haç planlı yapı örneklerinin hemen tümü büyük boyutlu, önemli yerleşim yerlerindeki imparatorluk yapılarıdır. Bunların dışında, imparatorluğun daha az önemdeki yerleşimlerde inşa edilen serbest haç planlı yapılar bulunmaktadır. Anadolu ve özellikle Kapadokya ve komşu bölgesi Lykaonya söz konusu olduğunda erken Bizans döneminde inşa edilen bir grup yapı akla gelmektedir.

Kapadokya'da, Aksaray'a bağlı Halvadere kasabasının yakınındaki Viranşehir (Mokisos-Iustinianapolis)'deki Kemer Kilise veya Viranşehir 1 no.lu Kilise adıyla adlandırılan yapı serbest haç planlıdır. Kitabesi bulunmayan kilise, bazı araştırmacılarca 7. yüzyılın ilk yarısına ya da ortasına tarihlenmektedir (Restle, 1979, s. 171; Berger, 1998). Restle'ye göre kilisenin kuzeybatı köşe odası ve kuzey haç kolu sonradan inşa edilmiştir (Restle, 1979, s.73). Berger, kilisenin yakınındaki sarnıç ve ev kalıntlarına dayanarak yapının bir manastıra ait olduğunu öne sürmektedir. Aksaray'ın güneydoğusundaki Sivrihisar yakınlarda bulunan Kızıl Kilise, Rott (1908, s. 282) tarafından 5. yüzyıla, Restle tarafından 600 civarına (Restle,1979, s. 171), Krautheimer tarafından ise (Krautheimer,1986, s.123) 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yapı hakkında son yayını yapan Doğan (2008, s. 49) kiliseyi 6. yüzyıla tarihlendirmektedir. Araştırmacılar yapının bir anı ve mezar kilisesi olduğu konusunda ortak görüşe sahiptirler. Kayseri'nin Kapıkaya (Persek) yerleşiminin 4. km güneydoğusundaki 'Buzluk' olarak anılan bölgesinde, günümüzde tamamen kaybolmuş olan kilise araştırmacılarca Panagia Kilisesi olarak tanımlanmaktadır (Rott, 1908, s. 187; Restle, 1979, s. 49; Krautheimer, 1986, s. 123). Bir manastır kilisesi olduğu öne sürülen yapı 5.- 6. yüzyıllara tarihlenmektedir. Erciyes Dağı'nın eteklerinde yer alan Gereme'deki Çanlı Kilise, ilk kez Rott (1903, s.163) tarafından tanıtılmış, Restle (1979,s. 153) tarafından 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. 2000'li yıllarda Yard. Doç. Dr. Nilay Çorağan tarafından yapıda bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Kayseri'nin 5 km. batısındaki Satı Köyü'nde yer alan ve yayınlarda Satı Manastırı olarak geçen yapıdan günümüzde hiçbir bir iz kalmamıştır (Rott, 1903, s. 172; Restle, 1979, s. 55; Hild ve Restle, 1981, s.273). Kayseri'nin Gesi bucağına bağlı Subaşı Kökü'ndeki Skupi Kırk Martirler Kilisesi 1950'li yıllarda yıktırılarak, taşları Subaşı Ortaokulu'nun inşasında kullanılmıştır (Rott, 1903, s. 192; Restle, 1979, s. 63; Ötügen, 1984, s. 93-94; Krautheimer, 1986, s. 124). Kayseri'ye bağlı Tomarza'daki Panagia Kilisesi'nin bilimsel yayınlarda tümüyle yok olduğu belirtilmektedir (Rott, 1908, s. 182; Ramsay ve Bell, 1939, s. 442; Krautheimer, 1986 s.123; Restle, 1979, s. 67). Araştırmacılarca 5.- 6. yüzyıllara tarihlenen yapının, 2005 yılında yaptığımız incelemelerde temel seviyesinde izlenebildiği saptanmıştır. Niğde'nin 65 km. uzağındaki Çukurkent'in yakınındaki Keçi Kalesi'nde bulunan erken Bizans dönemine ait serbest haç planlı yapı, günümüzde konut ve ahır olarak kullanılmaktadır. Kilise, Restle tarafından (Restle, 1979, s.171) 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.

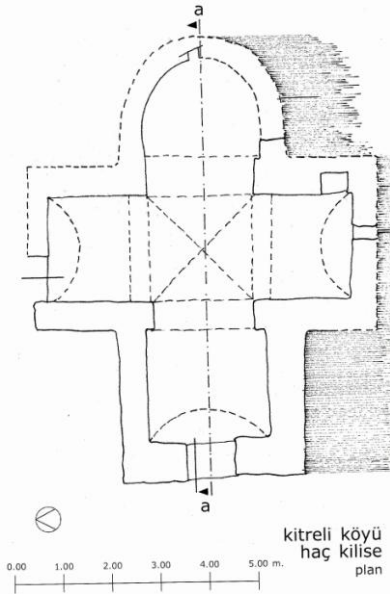
Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Kapadokia'daki bu serbest haç planlı yapıların benzerleri komşu bölge Lykaonia'da görülmektedir. Örneğin günümüzde beden duvarları ve örtü sistemine kadar ayakta olan Madenşehir 12 no.lu Kilise, araştırmacılarca 5. -11. yüzyıllara kadar farklı dönemlere tarihlendirilmektedir (Stryzgovsky 1903, s. 139; Ramsay ve Bell, 1909, s. 12-14; Eyice, 1971, s. 142). Yapının yakınında bulunan mezar kitabelerine dayanarak yapının bir mezar şapeli, martyrion veya anı yapısı olduğu öne sürülmektedir. Madenşehir öreninin kuzeybatısındaki günümüzde bir moloz yığını halinde bulunan 9 no.lu yapı 5. -9. yüzyıllara tarihlenmekte, vaftizhane ya da anı yapısı olduğu öne sürülmektedir (Stryzgovsky 1903, s. 14-26; Ramsay ve Bell, 1909, s. 12-14,72; Restle, 1966, s. 718, Eyice, 1971, s. 34). Madenşehir örenindeki 11 no.lu yapıya ait kalıntıya, günümüzde saptanamamıştır. Araştırmacılarca mezar yapısı ya da anı yapısı olarak işlevlendirilen yapı, 4-11. yüzyıllara kadar farklı dönemlere yerleştirilmektedir (Ramsay ve Bell, 1909, s. 13-14; Restle, 1966, s. 718; Eyice, 1971, s. 142). Değle örenindeki 44 no.lu yapı, günümüzde kısmen ayakta. Bir mezar yapısı ya da kilise olarak tanımlandırılan yapı 5. -9. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Ramsay ve Bell, 1909, s. 225-226; Restle, 1966, s. 704; Eyice, 1971, s. 175-176). Aynı örendeki 37 no.lu yapıdan günümüzde bir iz kalmamıştır. Günümüze gelememiş olan ve biri kilisenin kuzey cephesinde diğeri apsis kemerinin kilit taşında yer alan kitabelere göre Paulos adında, kimliği saptanamayan bir kişinin buraya gömüldüğü anlaşılmaktadır (Ramsay ve Bell, 1909, s. 555). Araştırmacılar yapıyı 5. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar farklı dönemlere tarihlendirmektedirler (Ramsay ve Bell, 1909, s. 555; Restle, 1966, s. 718; Eyice, 1971, s. 142). Madenşehir öreninin 5 km. batısındaki Çetdağı'nın zirvesindeki kiliseden günümüzde iz kalmamıştır. Yapıyı 20. yüzyıl başlarında ziyaret eden Ramsay ve Bell yapının bir mezar yapısı olduğunu öne sürmektedirler (1909, s. 273). Madenşehir'in 2 km. doğusundaki Kızıldağ zirvesindeki yapı, günümüzde saptanamamaktadır. Ancak, yapının planının serbest haç planlı olduğu bilinmektedir (Ramsay ve Bell, 1909, s. 268; Eyice, 1971, s. 70). Madenşehir'in 4.5 km. güneybatısındaki Mahalaç Dağı'ndaki manastır kompleksine ait serbest haç planlı iki yapı, günümüze büyük oranda sağlam olarak gelebilmiştir. Kompleksin doğusunda serbest haç planlı büyük bir kilise ve bunun kuzeybatısında daha küçük boyutlu serbest haç planlı bir yapı yer almaktadır. Araştırmacılarca 5. -6. yüzyıllara tarihlendirilen bu iki yapıdan küçük olanı bir mezar şapeli olarak tanımlanmaktadır (Ramsay ve Bell, 1909, s. 241-256; Restle, 1966, s. 702-703; Eyice, 1971, s. 64-69). Karapınar'ın kuzeyinde yer alan Karacadağ silsilesinin zirvesindeki Kurşuncu yakınlarındaki yapı kompleksi, bugün moloz yığını halindedir. Bununla birlikte kompleksteki serbest haç planlı kilisenin apsis ve batı haç kolunun duvarları kısmen görülebilmektedir. Bir manastıra ait olduğu düşünülen kilise 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Ramsay ve Bell, 1909, s. 353; Restle, 1966, s. 825).

M. Sacit Pekak

Yukarıdaki Kappadokia ve Lykonía örneklerinde görüldüğü gibi Erken Bizans döneminde çok sayıda serbest haç planlı yapı inşa edilmiştir. Bu yapıların büyük bir bölümü mezar, anı veya ziyaret yapılarıdır.

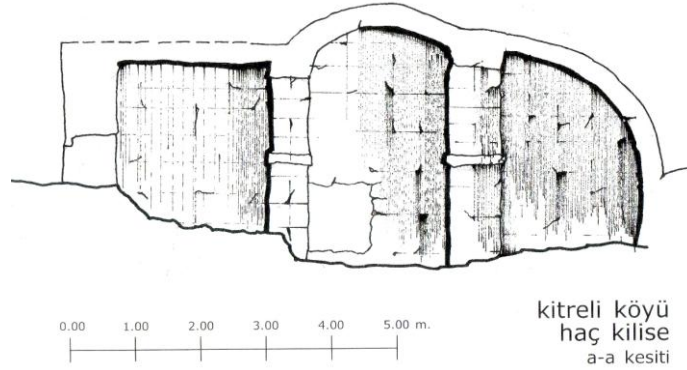
Niğde, Kitreli Serbest Haç Planlı Kilise

Çizim 1- Niğde, Kitreli, Kilise, Plan.

Niğde'nin Çiftlik ilçesine bağlı Kitreli kasabasında, Aytekin Sokağı'nın güneyinde, evler içinde kalmış oldukça harap serbest haç planlı bir yapı, Kappadokia ile ilgili seyahatname ve bilimsel yayınlarda yer almaktadır. 1999 ve 2004 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında yapı ve yakın çevresinde, eserle ilişkili bir grup mekan tespit edilmiştir. Günümüzde konut ve avlularla çevrili olan bu mekanlara girilememektedir.

Serbest haç planlı yapı, dıştan örtü sistemine kadar molozla örtülmüştür. Çevresinde modern konutlar, batı haç kolunun batısına bitişik depo, doğu haç kolunun doğu duvarına bitişik konutlar, güney haç kolunun doğusunda ahır, kuzey haç kolunun kuzeyi ise molozla kaplıdır. Yapı doğu-batı yönünde apsis dahil 7.09 m. uzunluk, 5,75 m. genişliğindedir. Yapının doğusu ve güneyi büyük oranda çökmüş, kuzeydoğusuna bitişik depo inşa edilmiştir.

Çizim 2- Niğde, Kitreli, Kilise, doğu-batı (a-a) Kesiti, kuzeye bakış

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Kilise, doğu-batı doğrultusunda uzanan serbest haç planlıdır. Haç kollarının birleştiği orta bölümü, büyük bir bölümü yıkılmış çapraz tonoz, kuzey, güney ve batı haç kolları beşik tonozla örtülüdür. Orta bölüm doğuda, doğrudan (doğu haç kolu olmaksızın) içten ve dıştan yarı yuvarlak bir apsisle sonuçlanmaktadır. Yapıya bugünkü giriş, batı haç kolunun eksenindeki monolit lento ve söveli dikdörtgen kapıyla sağlanmaktadır. Güney haç kolu güney duvarı ekseninde bir pencere, doğu duvarında eksenin güneyinde dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Kuzey haç kolu kuzey duvarında eksenin batısındaki açıklığın orijinal bir kapıya ait olup olmadığı anlaşıl原因amaktadır. Apsisin güney yarısı ve örtü sistemi büyük oranda yıkılmıştır. Ancak, apsisin doğu duvarının ekseninin kuzeyinde günümüzde molozla dolmuş bir pencere görülebilmektedir.

Kilise içte ve dışta, büyük boyutlu kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir.

Yukarıda tanıtılan yapı pek çok özelliği ile Kappadokia ve Lykonía'daki serbest haç planlı erken dönem yapılarıyla benzerlik taşımaktadır. Ancak, boyutları ile 'küçük' yapılar içinde değerlendirilebilir. Tanıtılan yapının mimari açıdan en önemli özelliklerinden biri orta bölümün çapraz tonozla örtülü olmasıdır. Kappadokia Bölgesi'ndeki serbest haç planlı yapıların büyük çoğunluğunun orta bölümleri kubbeyle örtülüdür².

KAPALI YUNAN HAÇI PLANI

Kononaklasmus döneminin bitmesi (842) , Orta Bizans döneminin başlamasıyla birlikte, kapalı Yunan haçı planlı yapılar olarak adlandırılan plan şeması imparatorluğun hemen her bölgesinde en çok uygulanan plan tipi olmuştur³. Tarihi çerçeve içinde, bu konu ele alınacak olursa, şöyle özetlenebilir:

610 yılında tahta geçen Herakleios (610- 641) ve onun ardılları döneminde, imparatorluk askeri, politik ve siyasi alanda büyük bir krize girmiştir. 7. yüzyılın başlarından itibaren Avarlar ve Slavlar, imparatorluğun içlerine kadar ilerlemişler; Avarlar, Adriyatik denizinden Akdeniz'e kadar yayılmış, Slavlar, Selanik ve diğer Balkan şehirlerini yağmalayarak, iki yüz yıl boyunca Peloponnes'e egemen olmuşlardır. İmparatorluğun doğu sınırında Perslerle savaşlar devam etmiş, Kilikya ve Ermenistan'dan sonra Filistin ile Suriye, Bizans egemenliğinden çıkmıştır. 613 yılında Antakya, 614'de Kudüs gibi önemli şehirler elden çıkmış; 674, 678, 717 ve 718 yıllarında Araplar başkent İstanbul'u kuşatmışlardır. 6. yüzyılın sonunda, Yunanistan'da Selanik, Atina ve Korint gibi birkaç şehir Bizans egemenliğinde kalmıştır. İki yüz yıl

² Bu konuda Bkz. Doğan, 2008, s. 53-54.

³ Plan tipi, İngilizce'de 'cross-insquare', 'inscribed cross', 'quincunx'; Fransızca'da, 'eglise a croix inscrite', 'croix grecque inscrite', 'eglise cruciforme a coupole'; Almanca'da 'Kreuzkuppelkirche'; Türkçe'de ise, kapalı Yunan haçı, 'Yunan haçı', 'kare-içinde-haç biçimi' biçimlerinde kullanılmaktadır.

boyunca, Arap akıncıları Anadolu'yu defalarca geçmişler, bu süre içinde birçok şehir ve yapı tümüyle yok olmuştur.

Herakleios hanedanından sonraki iki yüz yıl, Bizans İmparatorluğu'nun en karanlık dönemidir (Chatzidakis, 1968, s. 68- 69; Mango, 1986, s. 93; Ostrogorsky, 1981,s. 81- 192) . Düşman saldırılarının yanı sıra, İkonoklasmus'un da (726/730- 842) yıkıcı etkisi nedeniyle, 'Karanlık Dönem' olarak adlandırılan bu dönemdeki Bizans sanatının ve özellikle de mimarisinin gelişimi hakkında çok az şey bilinmektedir (Krautheimer, 1986, s. 285; Mango, 1986, s. 93)

867 ve 1204 yılları arasındaki Orta Bizans döneminde imparatorluk ikinci altın çağını yaşar; peşpeşe gelen askeri başarılar sonucunda Balkanlar tekrar sınırlar içine katılmıştır. Makedonya hanedanı döneminde ve özellikle I. Basileios idaresinde (867- 886) , kazanılan askeri başarılardan sonra imparatorluğun eski günlerinin canlandırılmasına çalışılmış, bu istek mimaride de kendini göstermiştir: I. Basileios'un tahtta kaldığı süre içinde, İstanbul ve çevresindeki birçok kilise onartılmış, altı yeni kilise inşa edilmiştir (Mango, 1986,s. 113- 114) .

Orta Bizans döneminin kilise mimarisinde, başta başkent olmak üzere, imparatorluğun bütün bölgelerinde yaygın olarak kullanılan plan tipi kapalı Yunan haçıdır (Krautheimer, 1986, s. 340- 341)

Kapalı Yunan haçı planlı yapılar, dikdörtgen bir zemin planı üzerinde yer almakta; ortada dört serbest destek üzerine oturan, pandantif geçişli kubbeli bir bölüm, bunun dik eksenlerinde tonoz örtülü haç kolları, çapraz eksenlerinde ise tonoz veya kubbe örtülü köşe odaları bulunmaktadır. Orta Bizans döneminin bu tipik planında, karakteristik olarak, yapılar küçüktür, destekler sütun veya payedir. Kubbe, pencerelerle hareketlendirilmiş yüksek kasnaklar üzerine oturur. Doğuda, genellikle dışa taşkın üç apsis uygulanmıştır. Özellikle İstanbul örneklerinde, batıda narteks yer alır (Krautheimer, 1986, s 340- 341)⁴.

Kapalı Yunan haçı plan tipinin kökeni hakkında bugüne dek, iki ana başlıkta toparlanabilecek pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki, Kapalı Yunan haçı planının, Bizans dini mimarisinin kendi içindeki gelişimi sonucunda ortaya çıktığı; ikincisi ise, yabancı kültürlerden devşirildiği görüşüdür.

O. Wulff (1903, s. 98- 108, 133- 138) , İznik'teki Koimesis kilisesinin, Bizans mimari gelişimi içindeki yerini saptamak amacıyla bir grup yapıyı incelemiştir. İstanbul Aya Sophiası gibi kubbeli bazilikalar ile kapalı Yunan haçı planlı yapılar arasında yer alan ve 'Karanlık Dönem' içine tarihlenen bu yapılar, gelişim çizgisinin devamını

⁴ Kapalı Yunan haçı plan tipinin tanımı için ayrıca bkz. Strzygowski 1903: 132-135; Diehl 1925: 433; Millingen 1912: 5; Millet 1916: 55- 67; Dalton 1925: 100- 110;; Delvoye 1948: 244; Eyice 1949: 44- 46; Schweinfurth 1955: 443; Hamilton 1956: 55- 59; Eyice 1980: 114- 117; Bokotopoulos 1981: 558; Gallas 1982: 282- 283.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

sağlamışlardır. Wulff'a göre, içlerinde İznik Koimesis kilisesinin de bulunduğu bu yapıları, normal kubbeli bazilikalardan ayıran en önemli özellik, geçiş sistemlerindeki farktır. Normal kubbeli bazilikalarda, örneğin Alahan Doğu bazilikasında (6. yüzyıl) , kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır, ancak bu durum yapının planını etkilememektedir. Wulff'un 'Yarım bazilikal tip' adını verdiği gruptaki yapılarda, kubbeye geçiş sistemi pandantiftir. Böylece, kubbeye örtülü orta bölüm büyümekte, yanlarda dar saç kolları meydana gelmekte ve aynı zamanda, trompa oranla daha sağlam desteklere gereksinim duyulmaktadır. Wulff, bu özelliği yansıtan yapıları kendi içlerinde kronolojik bir sıraya sokmuş, bu plan tipinin gelişmesi ve 'incelmesi' sonunda ise orta Bizans döneminin kapalı Yunan haçı planının uygulandığını belirtmiştir. Haçvari naoslu kubbeli bazilikalardan belirlenen grup içinde, Selanik H. Sophiası, İstanbul Kalenderhane Cami, Efes Meryem kilisesi, Demre Nikolaos, Ankara Klemens ve Dereazgı gibi kiliseler ele alınmaktadır. Kitabesi bulunmayan bu yapıların çoğunun tarihlendirilmesi oldukça tartışmalıdır (Krautheimer 1986: 285) ⁵.

Kapalı Yunan haçı plan tipinin kökeni konusunda Wulff'un görüşlerine katılan Millingen (1912, s. 4, 9), Diehl (1925, s. 96- 100), Ebersolt (1934, s. 53, 55), Brunov (1932, s. 49-62) gibi araştırmacıların yanı sıra, diğer bir grup araştırmacı, farklı görüşler öne sürmüşlerdir: Strzygowski, Anadolu'nun sanat tarihindeki önemini vurguladığı kitabında, bu plan tipinin doğu kültürlerindeki haçvari mezar yapılarından kaynaklandığını (1903, s. 13, 132, 135, 139, 144, 174). Swift (1951, s. 36- 48), Schweinfuhr (1954, s. 50) gibi bazı araştırmacılar, Rivoira'nın görüşü doğrultusunda, Bizans kapalı Yunan haçı planının Roma'daki merkezi planlı yapılardan etkilenmiş olabileceği konusunda önerilerde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, plan tipinin kökeninde Skripou (873 / 874) gibi haçvari planlı, tonozlu bazilikaları bulan araştırmacılar da mevcuttur (Deichman, 1937s. 50) . Tüm bu farklı görüşlere rağmen, kapalı Yunan haçı planının kökeni sorunu bir çözüme ulaşamamıştır (Hamilton, 1956, s. 58; Eyice, 1980:, s.115) . Wulff'un sınıflamasına göre, geçiş döneminin haçvari naoslu kubbeli bazilikalardan olduğu varsayılan İstanbul Kalenderhane Camii 11. – 12. Yüzyıllara (Hamilton, 1956, s. 58; Eyice, 1980, s. 187) ; Gül Cami 11. yüzyıl civarına (Schaefer, 1973, s. 76) tarihlendirilmiştir. Geçiş dönemi olarak tanımlanan yapıların, yeni ve ayrıntılı olarak incelenmeleri, orta Bizans döneminin kapalı Yunan haçı ile

⁵ Belirtilen yapılar, araştırmacılarca farklı dönemlere tarihlendirilmektedir: Örneğin Peschlow (1975: 301- 360) Demre Nikolaos kilisesini, Kasr-ibn-Wardan, Selanik H. Sophiası, İznik Koimesis ve Ankara St. Klemens kiliseleriyle karşılaştırarak 8. yüzyıla tarihlendirmektedir. Rott ise aynı yapıyı Demre'de bulunduğu bir yazıttan yola çıkarak 11. yüzyıla tarihlemiştir (1908: 324-340) . Yapıların farklı tarihlendirilmelerinin yanı sıra, bazı kiliselerin orijinal planları hakkında da değişik görüşler bulunmaktadır: Örneğin İznik Koimesis Kilisesinin (1922 yılında yok olmuştur) , galerisi bulunup bulunmadığı tartışmalıdır (Bu konudaki en yeni görüşler için bkz. Peschlow 1972: 145-187, Taf. 38-44) .

ilişkilerini aydınlatılabilecektir⁶. Ayrıca, imparatorluğun doğusunda, Gürcü ve Ermeni sanatında, kapalı Yunan haçı planının, Bizans'a göre oldukça erken tarihlerde denenmiş olduğu da göz ardı edilmemelidir: Vahgarşabat'daki Gayene kilisesi 630- 636, Bagaran'daki İoannes kilisesi 631- 639 ve Mren katedrali 639- 640 yıllarına tarihlendirilmektedir (Mango, 1986, s. 111- 112) . Krautheimer, bu plan tipinin Bizans'tan önce batıda uygulandığını belirterek bazı örnekler sunmaktadır: Loire'daki Germigny-des-Pres 800 öncesi, Milano'daki S. Satiro 868, İspanya- Tarassa'daki S. Miguel 868 ve S. Germano'daki Cinque Torri 778- 97'ye tarihlenmektedir (Krautheimer, 1986, s. 341) .

Bizans kapalı Yunan haçı planlı yapılar, farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyılın başlarında Struck (1909, s. 189- 235) , Yunanistan'daki kapalı Yunan haçı planlı kiliseleri destek sayılarına göre, iki veya dört destekli yapılar olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Millet (1916, s.55- 94) , yapıların destek sayılarının değil, fakat naosun bema ile ilişkisinin göz önüne alınması gerektiğini öne sürmüştür. Orlandos, kapalı Yunan haçı planlı yapıların büyük oranda kabul gören bir gruplamasını yapmıştır (Gallas, 1982, s. 283) . Orlandos'un sınıflamasına göre, birinci gruba giren yapılar, daha çok İstanbul'da uygulanan 'komplkes tip'tir (gelişmiş veya başkent tipi) . Bu yapılarda naos kare veya kareye yakın dikdörtgendir, köşe odaları kare planlıdır, destekler sütundur, haç kolları genellikle beşik tonoz ile örtülüdür. Doğu haç koluna bitişik bema, ayrı bir birim olarak ele alınmıştır ve buna bağlı olarak, pastaforium hücreleri bağımsız birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Apsis dıştan çok cepheli, içten yarım yuvarlaktır. Köşe odalarının örtüsü, haç kollarından alçaktır. Orlandos'un sınıflandırmasına göre, ikinci grup kapalı Yunan haçı planlı yapılar 'yarı kompleks' (Basit veya Taşra tipi) tipi oluşturmaktadır: bu tipte, doğu haç kolu doğrudan apsisle birleşmekte, doğu köşe odaları ve pastaforium hücreleri tek bir örtü ile kaplanmakta, kubbeyi taşıyan doğu desteklerin dışında, doğu haç kolu ile pastaforium hücreleri arasında kapılar yer almaktadır. Üçüncü tip, Kappadokia kaya kiliselerinde ve Girit'teki yapılarda sıkça tekrarlanan 'Basit dört destekli tip'tir (Taşra) . Bu tipte, kare veya kareye yakın dikdörtgen bir şema içine bir haç oturtulmakta, doğu duvara ise doğrudan apsis yerleştirilmektedir. Dördüncü tip 'İki destekli kapalı Yunan haçı'dır (Borboudakis, 1983, s. 73- 76, fig. 42) ⁷. Eyice (1980, s. 115- 116) , kapalı Yunan haçı planlı yapıları, kubbenin köşe duvarlarına oturduğu tip (basit) veya dört sütun ya da payeli tip (komleks) olarak iki ana grupta incelemektedir.

Günümüze gelebilmiş ve tarihlenebilen en eski kapalı Yunan haçı planlı Bizans yapısı, İstanbul Konstantin Lips manastırının (Fenari İsa Cami) kuzey kilisesidir. Kilise VI. Leon döneminde (886-912) , 907 yılında, devletin yüksek dereceli bir memuru olan

⁶ Kapalı Yunan haçı plan tipinin kökeni hakkındaki farklı görüşler, Bonn Rheinischer Friedrich-Wilhems Üniversitesi'nde 1984 yılında hazırlanan bir yüksek lisans tezinin konusu olmuştur. Bu çalışmanın özet yayını için bkz. Lange 1986: 93- 113.

⁷ Kapalı Yunan haçı planlı yapıların farklı gruplandırılmaları için bkz. Eyice 1949: 43- 46

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Amiral Konstantin Lips tarafından yaptırılmış ve Meryem'e ithaf edilmiştir (Chatzidakis, 1968, s.223-224, no. 143; Mango, 1986s. 117). Yapı, gelişmiş tipte bir planı yansıtmakta olup, güney haç kolu duvarındaki iki sütunlu tribelon nedeniyle, özellikle Brunov tarafından, Rusya'daki örneklerle karşılaştırılarak 'beş nefli kapalı Yunan haçı' olarak tanımlanmıştır (Brunov, s. 1927: 265). Buna karşılık Megaw (1964, s. 279, 297), kilisenin beş nefli olamayacağını öne sürmüştür.

Başkentte, tarihlenebilen ikinci kapalı Yunan haçı planlı yapı, Myrelaion manastırı kilisesidir (Bodrum Cami). Yapı, İmparator I. Romanos Lekapenos (920-944) tarafından, 920 ile 922 yılları arasında, iki katlı olarak inşa ettirilmiş, gelişmiş tipte bir kapalı Yunan haçı planlı manastır kilisesidir (Mathews, 1976, s. 209; Krautheimer, 1986, s. 361; Mango, 1986, s. 118). Üst katın planını tekrarlayan alt kat, 10.-11. yüzyıllarda, imparatorluğun aile mezarlığı olarak kullanılmıştır (Müller-Wiener, 1977, s. 103). Kiliseyi monografik bir yayımla tanıtan Striker (1981) , yapının başkentte, bu plan tipini yansıtan en erken örnek olabileceği görüşünü öne sürmektedir.

Yukarıdaki tarihlenebilen iki örneğin dışında, birçok araştırmacı tarafından başkentte bu plan tipinin en erken örneği olarak kabul edilen Nea kilisesi günümüze gelmemiştir. Makedonya hanedanının ilk imparatoru I. Basileios'un (867-886) başkentte yaptırdığı altı yeni kiliseden biri ve kaynaklara göre '*en güzeli*' olan Nea'nın 15.yüzyıl sonlarında yok olduğu tahmin edilmektedir (Mango, 1986, s. 118). Kilise. İstanbul Patriği Photius'un (858-867; 877-886) yazdığı homilyede tanımlanmaktadır (Jenkins ve Mango, 1955/56, s. 126). Kaynakta, kilisenin beş kubbesi bulunduğu belirtilmekte ve içinin zengin döşemesinden söz edilmektedir; tanımlardan yola çıkan araştırmacılar, 880 (veya 881) yılında inşa edilen yapının, başkentteki ilk kapalı Yunan haçı planlı yapı olduğu görüşünü benimsemektedirler (Wulzinger, 1925, s. 52-63; Krautheimer, 1986, s. 341; Mango, 1986, s. 118). Buna karşılık, Buchwald (1977, s. 290), bu plan tipinin başkentteki en erken örneğinin, bir çok araştırmacı tarafından 11.-12. yüzyıllara tarihlenen H. Ioannes Prodromos Trullo kilisesi (Hırami Ahmet Paşa Camii) olduğunu öne sürmekte ve yapıyı 9. yüzyıla tarihlemektedir. Bizans sanatında, kapalı Yunan haçı plan tipinin ilk kez başkentte mi, yoksa başkent dışında mı uygulandığı sorusu uzun yıllar tartışılmıştır. Side'deki 'ee' kilisesi olarak adlandırılan kapalı Yunan haçı planlı yapı, Eyice tarafından, şehrin tarihçesi göz önüne alınarak 7.-8. yüzyıllara tarihlenmektedir (Mansel 1978: 284) ⁸. Buchwald, Anadolu'da, özellikle Bithynia'daki bir grup yapının bu tipin erken örneklerini oluşturduğunu ve bunlardan bazılarının Nea'dan erkene tarihlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bugün Yunanistan'da Episkopi-Eurytanien'de bulunan Panagia kilisesi basit tipte, tek narteksli kapalı Yunan haçı planlıdır ve araştırmacılarca 8. yüzyılın ikinci yarısı veya 9. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir (Chatzidakis, 1968, s. 223, fig. 140; Bokotopoulos, 1975, s. 183). Bunun yanı sıra, Göreme Kılıçlar kilisesi (şapel 29), basit tipte kapalı Yunan haçı

⁸ Side'nin 886 yılında Arapların eline geçmesi, araştırmacı için terminus ante quem vermektedir.

planının olgun bir örneği sayılmakta ve 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Restle, 1967, s.130-133, no. XXIV).

Tüm orta Bizans dönemi boyunca, kapalı Yunan haçı plan tipi, farklı çeşitlemeleriyle imparatorluğun bütün bölgelerinde görülmektedir. Kompleks veya gelişmiş tip olarak adlandırılan örnek, başta Bithynia olmak üzere Trakya, Bulgaristan, Rusya, Makedonya, Güney Yunanistan ve Trabzon yapılarında uygulanmıştır (Bokotopoulo, 1981, s. 558). Anadolu'da ise, daha çok basit tip yaygındır. Bulgaristan'da 865 yılında Hıristiyanlık resmen kabul edildikten sonra, kilise mimarisinde, yoğun olarak kapalı Yunan haçını denemiştir (Caneva-Decevska, 1982, s. 512). Ege adaları ve özellikle Girit'te, orta ve geç Bizans dönemine tarihlenen yirmi beş basit kapalı Yunan haçı kilise bulunmaktadır (Gallas, 1982, s. 298)⁹.

Kapadokia bölgesi söz konusu olduğunda, kapalı Yunan haçı planlı yapılar, en azından günümüze gelebilenlerin sayısı oldukça az sayıdadır. Bunlardan biri, çok az çalışılmış olan İhlara Vadisi'ndeki Orijinal ismi bilinmeyen Karagedik Kilise'dir. Kilise ilk kez Ramsay ve Bell tarafından (1909, s. 418-422) tanıtılmıştır. M. Restle (1979, s. 83-84); kilisenin ilk planını yayınlamış ve cephelerindeki nişler ile duvar resimlerine göre 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmiştir. Kapalı Yunan haçı planını yansıtan ve nispeten iyi çalışılmış bir diğer kilise, Çanlı Kilise'dir. Hasan Dağı'nın eteklerindeki yapı H. Rott (1908, s. 258-262), Ramsay ve Bell (1912, s. 404-418) ve M. Restle (1978, s. 84) gibi araştırmacılarca ele alınmış, ancak en ayrıntılı çalışms R. Ousterhaut tarafından (2005) gerçekleştirilmiştir. Orta Bizans dönemine tarihlendirilen her iki kilise de ne yazık ki günümüzde korumasızdır. Tarihi oldukça tartışmalı olan ve henüz ayrıntılı bilimsel bir çalışmaya konu olmayan bir diğer yapı günümüzün Güzelyurt'unda (Gelveri/Karbala) bulunmaktadır. Gregorius Nazianzinos ile ilişkili olduğu varsayılanve 19. yüzyılda büyük bir onarım geçiren kilise halen cami olara kullanılmaktadır (Pekak, 1994, s. 181-191).

Niğde, Bor, Yeşilyurt Kapalı Yunan Haçı Planlı Kilise

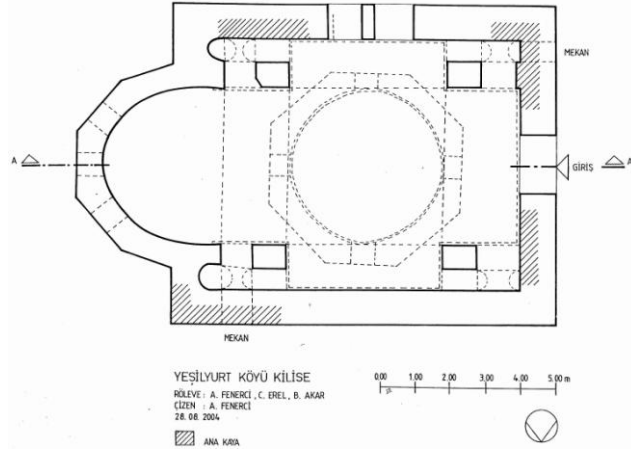
Niğde, Bor'a bağlı Yeşilyurt ilçesindeki orijinal ismi, banisi ve kime ithaf edildiği bilinmeyen kilise, günümüze kadar hiç bir bilimsel yayında yer almamaktadır. T. C. Kültür Bakanlığı, Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 30. 09. 1999 tarih ve 1110 sayılı kararı ile 'Sivri Kilise' adıyla tescil edilen yapı günümüzde bakımsızdır.

Yerleşimin merkezinde bulunan kilisenin kuzeyinden geçen yolun kotu, yüksekliği nedeniyle yapının bu cephesinin kasnak hizasına kadar dolmasına neden olmuştur. Benzer şekilde, batı ve doğu cepheler de molozla doludur. Güney cephe ise, yapının güneyinden akan dereye kadar eğimle alçalmaktadır. Ancak yapının kuzey

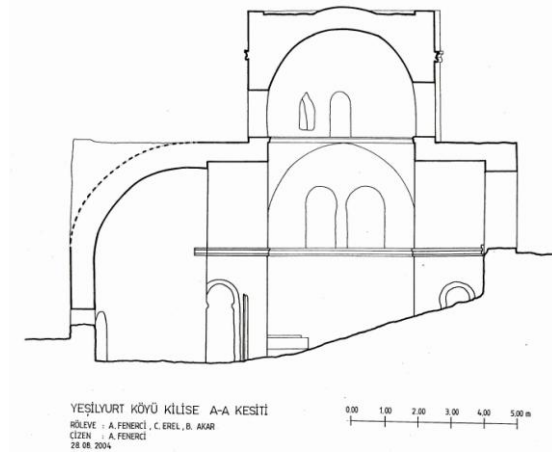
⁹ Kıbrıs'ta günümüze gelebilen on iki kapalı Yunan haçı planlı yapı ile Karpaz bölgesindeki H. Philon kilisesi hakkındaki son çalışma için bkz. Erel 2008.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

duvarında içten de herhangi bir açıklığın bulunmaması, kilisenin inşa tarihinde de kuzey cephe kotunun yüksek olduğunu düşündürmektedir.

Çizim 3- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Plan.

Çizim 4- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Doğu-Batı (A-A) Kesiti, Güneye Bakış.

Naos zemini günümüzde, atılan çöplerle doğuya doğru yaklaşık 45 derecelik açı ile alçalmaktadır. Naosun güney duvarında, yani güney haç kolu güney duvarında eksenin doğusundaki, bugünkü zeminden 0.40 m. yüksekteki lento olasılıkla kilisenin orijinal girişine aittir. Bu durumda, batı duvardaki açıklık naos üst seviyesindeki bir

pencere, güney duvardaki dolan moloz içinde kalmış olan açıklık lento ve söveli dikdörtgen orijinal giriş olmalıdır. Haç kolunun üst seviyesindeki büyük boyutlu, yuvarlak kemerli iki pencere olasılıkla orijinal giriş yönünü vurguluyor olmalıdır. Haç kolları ile köşe odalarını bağlayan tüm açıklıklar yuvarlak kemerlidir. Kilisenin güneybatısında, dere yatağına bakan yamaçta yer alan, moloz dolu olduğu için bazılarının içine dahi girilemeyen kayaya oyma mekanlar kilisenin orijinal girişinin de bulunduğu güneyde kiliseyle bağlantılı olabilecek başka mekanların varlığına işaret ediyor olmalıdır. Ancak bu, kilise içi ve çevresinde yapılacak dikkatli temizlik ve sondaj çalışmalarıyla aydınlatılabilecek bir konudur. Naosun hemen tüm duvarlarında görülen, ancak çok harap oldukları için konuları ve figürleri seçilemeyen duvar resmi kalıntıları kilisenin iç duvarlarının bir zamanlar resimlerle kaplı olduğunu kanıtlamaktadır.

Dıştan beş cepheli apsisin doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu cephelerinde yuvarlak kemerli dikdörtgen üç büyük boyutlu pencere bulunmaktadır.

Kilise prensip olarak, orta Bizans döneminde ve sonrasında çokça uygulanan kapalı Yunan haçı planını yansıtmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının apsis dahil uzunluğu yaklaşık 12. 00 m., kuzey ve güney haç kolları arasındaki mesafe duvardan duvara 7. 00 m.'dir. Kilise batıda, kareye yakın dikdörtgen planlı bir naos ve doğuda, içten merkezi içeride yarı yuvarlak planlı bir apsisten ibarettir. Doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı naos, ortada dört dikdörtgen kesitli destek üzerine oturan pandantif geçişli kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağı dıştan sekizgendir. Bu bölümün dik eksenlerinde beşik tonoz örtülü haç kolları, çapraz eksenlerinde yine beşik tonoz örtülü köşe odaları bulunmaktadır. Bu özellikleriyle yapı, basit veya taşra tipi olarak adlandırılan kapalı Yunan haçı planlı yapı tanımına girmektedir. Ancak, bazı özellikleri oldukça dikkat çekicidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, kubbeyi taşıyan destekler, bu plan tipinin erken ve gelişmemiş örneklerinde olduğu gibi payedir. Yapı boyutlarıyla orantılandığında 5.00 m.'ye varan ve oldukça büyük sayılabilecek kubbe ve kubbeyi taşıyan payeler oldukça kalındır. Payeler naosun büyük bir bölümünü kaplamaktadır. Doğu ve batı haç kolları yan haç kollarından neredeyse iki katı fazla derinliklere sahiptir. Sadece bu özellikleri bile kiliseyi gelişmiş kapalı Yunan haçı planlı yapılardan uzaklaştırmaktadır. Belki bu özelliklerinden dahi ilgi çekici olan bir diğer özellik köşe odalarını boyutları ve biçimleridir: Tümü doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü olsalar da batı köşe odaları doğudakilerden daha büyüktür. Batıdakiler yaklaşık 0.5 x 01.00 m. boyutlarıyla birer işlev yerine getirmekten çok sembolik nitelik taşıyor gibidirler. Gerçekten de tek bir kişinin bile zor hareket edebileceği boyutlara sahip bu mekanların, ayin sırasında liturjik işlevlerini yerine getirebileceklerini düşünmek çok zordur. Kiliseye günümüzde batı haç kolunu eksenindeki yuvarlak kemerli açıklıkla sağlanmaktadır. Ancak, yapı çevresinin ve içinin molozla dolu olduğu, ayrıca bu açıklıktan girilince naos zeminine inmek gerektiği düşünülürse bu açıklığın orijinalde bir kapı değil ama pencere olduğu anlaşılabilir.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Naosun doğusundaki yarı kubbe ile örtülü apsis alışılmışın dışında büyük boyutludur. Dıştan beş cepheli apsisin doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu cephelerine açılan yuvarlak kemerli ve büyük boyutlu pencereler bulunmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, kilisenin ilginç mimari özelliklerinden biri de yapı buyutlarıyla orantılandığında geniş kubbe çapı ve yüksek kasnağıdır. Yerli halkın söylediğine göre kilise bir süre 'okul' bir süre de cami (mescid ?) olarak kullanılmıştır.

Yapıda bugün okul olarak kullanıldığına dair bir belirti bulunmamaktadır. Ancak bazı izler kilisenin tümünün değilse bile örtü sisteminin farklı işlevlerde kullanıldığını kanıtlamaktadır: Kasnağın alt seviyesindeki silmenin bazı yerlerindeki hatıl oyukları kasnak ve kubbenin altında ahşap bir zemin oluşturulduğunu göstermektedir. Böylelikle yaklaşık 3.50 m. yükseklikteki kasnak dairesel planlı bir mekan olarak kullanılmış olmalıdır. Kubbe çapının 4.50 m.'ye yakın genişliği, küçük bir mecid için yeterli büyüklükte mekanı sağlamış olmalıdır: Böylece yaklaşık 4. 00 m. çapında, kubbeyle örtülü bir mecid elde edilmiş, kasnağın güney duvarına basit bir mihrap nişi açılmıştır. Nişin üzerinde, sıva üzerine kazarak Kelime-i Tevhid (La ilahe illallah Muhammede Resulullah) yazılmıştır. Aynı zamanda içlerindeki seramik küpler görülebilen pandantiflere Arapça, Allah ve Muhammed yazıları işlenmiştir. Mescidin girişi ise kasnağın batıdaki yuvarlak kemerli pencerenin dikdörtgene dönüştürülen kapısı aracılığıyla sağlanmış gibi görünmektedir. Özetle, kilise Osmanlı döneminde terkedilmiş ve sadece kasnak bölümü, altta ahşap bir zemin oluşturularak ibadet amaçlı kullanılmıştır; olasılıkla halkın söylediği 'okul' ise az sayıda talebeyi içine alabilecek bir Kuran kursunu tarif etmektedir. Bu değişimin hangi tarihte olduğu bilinmese de, yapıya bugünkü girişi sağlayan batıdaki açıklığın kuzeyindeki bir taş üzerine, özensiz bir biçimde kazınan 1185 H./1771-72 M. tarihi, 18. yüzyılda mecid olarak veya İslami amaçlarla kullanıldığını göstermektedir. Kasnağın güneybatı cephesinde yapı taşı olarak kullanılan bir İslam mezar taşı, bu değişim sırasında kilisenin kasnağının bir onarımdan geçirildiğini kanıtlamaktadır.

Yapının içini tonoz başlangıcı seviyesinde basit profilli bir silme dolanmaktadır. Duvar resimleri kalıntılarının yanısıra, kilise içi ve özellikle doğu cephesindeki mimari plastik bezeme hep yapıya verilen önemi hem de tarihlendirilebilmesine ilişkin bazı ipularını vermektedir. Apsis ante duvarlarında, kemerleri üzengi talarında taşın üzerine kabartma tekniği ile yapılmış bitkisel/geometrik bezmelerden, güneydekinin üzerinde hala boya izleri görülebilmektedir. Ancak yapıdaki diğer mimari plastik bezeme, apsis pencereleri cepheleri ile kasnağın saçak hattında görülen, Antik dönemde çokça görülen dış kabartmaları ve konsollardır.

Kilisenin naosunun kuzeydoğu köşesi, batı ve güney cepheleri yaklaşık 3.00 m. yüksekliğe kadar olan bölümleri kayaya oyma temeller üzerine oturmaktadır. Kilisenin inşasında düzgün kesilmiş sarı taş özellikle cephelerde kullanılmıştır. Yapı içte, büyük boyutlu kesme taş ve moloz taşla örülmüştür.

Sonuç

Kappadokia olarak adlandırılan bölge, Bizans döneminin önemli dini ve sanat merkezlerinden biridir. Bölgede bulunan çoğu kayaya oyulmuş kiliseler ve duvar resimleri bir çok araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Bu çalışmaların başında Jerpenion, Restle gibi araştırmacıların yayınları, yazılmalarının üzerlerinden oldukça uzun zaman geçmiş olmasına rağmen önemlerini korumaktadırlar (Jerphanion 1925-1942; Restle 1967). Kapadokia'daki Bizans döneminde inşa edilen kagir kiliseler söz konusu olduğunda M. Restle'nin (1979) iki ciltlik kitabı ilk başvuru kitabı sayılmaktadır. Ancak bu yapılar içinde, Çeltek'teki Çanlı Kilise ve Kızıl kilise dışında monografik bir araştırma bulunmamaktadır (Ousterhout 2005; Doğan 2008). Bu nedenle yukarıda ele aldığımız iki kilise hakkında bir değerlendirmeye gitmek veya tarihlendirme önerilerinde bulunmak, hele hele bu yapılarda sondaj veya kazı yapılmadığı takdirde bir ön değerlendirme kapsamını aşamayacaktır.

Kitreli'deki küçük boyutlu serbest haç planlı yapı orta bölümünün çapraz tonoz örtüsü, inşaatında kullanılan büyük boyutlu kesme taşlar ile erken Bizans dönemi (4.-7. yüzyıllar) etkilerini yansıtmaktadır. Yapının bir kilise mi yoksa bir mezar-ziyaret yapısı mı olduğu ise bilinmemektedir. Belki de bugünkü yapının çevresinde bulunan bir yapılar topluluğunun /manastırın bir parçası da olabilecek yapının gerçek işlevi ve tarihi ancak kilise ve çevresinde yapılacak bir sondaj veya kazı ile aydınlatılabilecektir.

Yeşilyurt'taki kapalı Yunan haçı planlı kilise de benzer soruları barındırmaktadır. Her ne kadar plan tipi orta Bizans dönemini (842-1204) işaret ediyorsa da, yukarıda tanıtılan plan özellikleri, kullanılan malzeme ve teknik, mimari plastik bezemeleri, özellikle kasnakdaki konsollar Sivrihisar Kızıl Kilise veya Kayseri'ye bağlı Mavrucan'daki 'Eski Cami' adıyla bilinen kiliselereki bezeme anlayışını anımsatmaktadır¹⁰. Ancak, bilindiği gibi her iki kilisenin de tarihlendirilmesi oldukça tartışmalıdır. En az iki kez onarım geçirdiğini düşündüğümüz Yeşilyurt'taki kilisede de sondaj ve/veya kazı çalışmaları yapmadan kesin bir söz söylemek mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

- Berger , Albrecht (1998), Viranşehir (Mokisos), eine byzantinische Stadt in Kappadokien., *Istabuler Mitteilungen* 48, 3428.
- Bokotopoulos, Panagiotos (1975), *Kirchliche Architektur im westlichen Griechenland um im Epirus des 7. bis zum Ende des 10. Jahrhundert*, Thessalonike: Byzantine Mnemeia.
- Bokotopoulos, Panagiotos (1981), *The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine*

¹⁰ Kızıl Kilise için Bkz. Doğan, 2008; Mavrucan'daki yapı için Bkz. Zâh , 2002.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

- Period, *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinischer Gesellschaft*, 31: 551-573.
- Borboudakis , Gallas, M., K. ve K. Wessel (1983), *Byzantinisches Kreta*, München: Hirmer Verlag.
- Brunov , N. (1927), Une église aux environs de Chalcédonne, *Echos d'Orient*, 26: 33-56.
- Brunov , N. (1932), Zur Enforschung der byzantinischen Baudenkmaeler, *Byzantinische Zeitschrift*, 32: 49-62.
- Buchwald , Hans (1977), Lascarid Architecture, *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinischer Gesellschaft*, 26: 261-296.
- Butler , H.C. (1929), *Early Churches in Syria*, Princeton: Department of Art and Archeology.
- Caneva-Decevska , Nelli (1982), Byzantinische Einflüsse auf die kirchliche Architektur des frühmittelalterlichen Bulgarien, *XVI. Internationalen Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Oktober 1981, II/4*: 511-515.
- Chatzidakis , Monolis (1968), *Byzans und der christliche Osten*, Berlin: Propylaeen Verlag.
- Coşkuner, Buket (2009), 11. Yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın Doğumu ve İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Sahneleri, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Crowfoot , J.W. (1941), *Early Churches in Palastine*, London: British Academy.
- Dalton , O.M. (1925), *East Christian Art. A Survey of the Monument*, Oxford: Clarendon Pres.
- Davies , E. J. (1879), *Life in Asiatic Turkey. A Journal of Travel in Clicia, Isauria and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, London.
- Deichman, Fredrich Wilhelm (1937), *Versucht einer Darstellung, Der Grundrisstypen des Kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande, auf Kunst-geogreaphischer Grundlage*, Halle (S.): Konrad Triltsch.
- Delvoye , Charles (1948), Les Monuments, Byzantine de la Grèce, *Byzantion*, XVIII: 242-250.
- Diehl , Charles (1925), *Manuel d'Art Byzantin*, Paris: A. Picard.
- Djbadze , W. (1989), *Archeological Investigations in the Region West of the Antioch on the Orantes*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.
- Doğan, Sema, (2008), *Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

M. Sacit Pekak

- Downey (1935), "The Shrines of St. Babylas at Antioch and Daphne, R. Stillwell (Ed.) *Antioch on-the Orantes II*, 45-48: Princeton Universty.
- Ebersolt , Jean (1934), *Monuments d'Architecture byzantine*, Paris: Ernest Leroux.
- Eyice , Semavi (1949), İznik'te Bir Bizans Kilisesi, *Belleten*, 13: 37-51.
- Eyice , Semavi (1971a), Les Monuments byzantines de la Thrace Turque, *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, 18: 293-308.
- Eyice , Semavi (1971b), Monuments byzantines Anatoliens inédits ou peu connus, *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, 18: 309-332.
- Eyice , Semavi (1980), *Son Devir Bizans Mimarisi. İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Foss , C. (1979) , *Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge: Cambridge Universty Press.
- Gallas , Klaus (1982), *Mittel-und-spaetbyzantinische Sakralarchitektur der Insel Kreta. Versucht einer Typologie der kretischen des 10. bis 17. Jahrhunderts*, Berlin: Freien Universitaet.
- Hamilton , Arnott 1956 (1933), *Byzantine Architecture and Decoration*, London: B.T. Bats Ford LTD.
- Hild , F. ve M. Restle. (1981), Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos), *Tabula Imperii Byzantini 2*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Jenkins, R. J. H. ve C. Mango (1955/56), The Date and Significance of the 10 th Homily of Photios" *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10, 125.
- Jerphanion, G. de., *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, I-II, Paris. Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Kostof , S. (1972), *Caves of God, The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia*, Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press.
- Krautheimer , Richard 1986 (1965), *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Lange , Dorethea (1986), Theorien zur Entstehung der byzantinischen Kreuzkuppelkirche, *Architektura*, 16: 93-103.
- Lassus , J. (1947), *Sanctuaires Chretiens de Syrie*, Paris: Libaire Orientaliste Paul Geuthner.
- Mango , Cyril (1986), *Byzanz*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH.
- Mansel , Arif Müfid (1978), *Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

- Mathews , Thomas (1976), *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, Pennsylvania: University Press.
- Megaw , Arthur (1964), The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips, *Dumbarton Oaks Papers*, 18: 279-298.
- Millet , Gabriel (1916), *L'École grecque dans l'Architecture byzantine*, Paris: Ernest Leroux.
- Millingen , Alexander van (1912), *Byzantine Churches in Constantinople, their History and Architecture*, London: Mc Millan and Co. Ltd.
- Ostrogorsky , Georg (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ousterhout , Robert (2005), *A Byzantine Settlement in Cappadocia*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ötüken , S. Yıldız (1984), Kapadokya Bölgesi Çalışmaları I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Ötüken, S. Yıldız (1987), *Göreme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ötüken, S. Yıldız (1990), *Ihlara*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pekak , M. Sacit (1994), "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans/Post-Bizans Dönemi Kiliseleri 2", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt II. Sayı 1-2, s. 177-214.
- Peker, Nilüfer (2008), Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Mahkeme Sahnesi, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Peschlow , Urs (1972), Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesis-Kirche in Iznik, *Istanbul Mitteilungen*, 22: 145-187.
- Peschlow , Urs (1975), Byzantinische Plastik in Didyma, *Istanbul Mitteilungen*, 25: 211-357.
- Prokopios, (1994), İstanbul'da Justinianus Döneminde Yapılar. Birinci Kitap (Giriş ve Çeviri Erdeniz Özbayoğlu), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ramsay W. ve G. Bell, (1909), *The Thousand and One Churches*, London: Hodder and Stoughton.
- Restle , Marcel (1967), *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, 3 Cilt, Recklinghausen: Verlag Aurel Bongers.
- Restle , Marcel (1979), *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, 2 Cilt, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

M. Sacit Pekak

- Rott , Hans (1908), *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig: Dieterische Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher.
- Schaefer , Harmut (1973), *Die Gül Cami in Istanbul*, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Schweinfurth , Philipp (1954), *Die byzantinische Form. Ihr Wesen und Ihre Wirkung*, Berlin: Florian Kupferberg Verlag.
- Schweinfurth , Philipp (1955), Zur Bestimmung des Bautypus der Kreuzkuppelkirche, *Akten 9. Internationaler Byzantiner Kongress, Saloniki 1953, I*, Atina: 442-445.
- Stanzl 1, G. (1979), *Laengesbau und Zentralbau als Grundthemen frühchristlichen Architektur*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft.
- Striker , Cecil (1981), *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- Struck , Adolf (1909), Vier byzantinische Kirchen Argolis, *Athenische Mitteilungen*, 24: 189-235.
- Stryzgovsky , Josef (1903), *Kleinasien, Ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig: J.C. Heinrichische Buchhandlung.
- Swift , E.H. (1951), *Roman Sources of Christian Art*, New York.
- Wulff , Oskar (1903), *Die Koimesis-kirche in Nicaea und Ihre Mosaiken*, Strasbourg: Heinz und Heinz.
- Wulzinger , Karl (1925), *Byzantinische Baudenkmäler*, Hannover: Orien-Buchhandlung Heinz Lafaire.
- Zäh, Alexander (2002), Zwei im Grunriss Unbekannte Kreuzkuppelkirchen ööstlichen Anatolien, *Jahrbuch derÖsterreichischen Bayzantinistik* 52, 287-308

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Resim 1- Niğde, Kitreli, Kilise, Kuzeybatı Cephe. Bugünkü Giriş Kapısı.

Resim 2- Niğde, Kitreli, Kilise, Naos Batı ve Kuzey Haç Kolları.

M. Sacit Pekak

Resim 3- Niğde, Kitreli, Kilise, Naos, Naos, Kuzeydoğuya Bakış.

Resim 4- Niğde, Kitreli, Kilise, Naos Batı Haç Kolu.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Resim 5- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise Doğu Cephe.

Resim 6- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Batı Cephe.

M. Sacit Pekak

Resim 7- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Naos, Apsise Üstten Bakış.

Resim 8- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Kubbe.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Resim 9- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Güney Haç Kolu, Üst Seviye Pencereleeri.

Resim 10- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Apsis.

M. Sacit Pekak

Resim 11- Niğde, Bor, Yeşilyurt, Kilise, Doğu Haç Kolundan, Kuzeybatı Köşe Odasına Geçiş Açıklığı.

Resim 12- Apsis, Kuzey Ante Duvarı, Üzengi Taşı, Mimari Plastik Bitkisel Bezeme.

Kapadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise

Resim 13-Kasnak, Saçakaltı Konsollar.

Resim 14- Apsis, Kuzeydoğu Pencere.